

PUŁTUSK, zamek biskupów płockich (ob. Dom Polonii)

Lokalizacja (historyczna i współczesna)

PUŁTUSK, powiat serocki ziemi zakroczymskiej województwa mazowieckiego (ob. powiat pułtuski, województwo mazowieckie), dekanat pułtuski, diecezja płocka (ob. j.w.), zamek biskupów płockich (ob. Dom Polonii), polichromie nowożytnie na elewacjach oraz dwóch wnętrzach paradnych: Sali Jadalnej i Kaplicy

Datowanie (z fazami)

Faza I – XVI lub 1. poł. XVII w.

Faza II – XVII/XVIII w.

Fundator / fundatorzy (odpowiednio do faz)

Faza I – nieustaleni, zapewne jeden z biskupów diecezji lub burgrabiów rezydencji

Faza II – biskupi płocki, Załuscy: Andrzej Chryzostom (1650-1711, rządy: 1692-1699) lub Ludwik Bartłomiej (1661-1721, rządy od 1699)

Wykonawcy (osoby, warsztat, krąg artystyczny) – pierwotni i wtórni

Faza I – nieznani, zapewne warsztat lokalny

Faza II – nieustalony, malarz barokowy sprowadzony zapewne z Warszawy lub Płocka (?)

Historia powstania

Pułtusk był od XIII w. kolejno grodem książęcym i kasztelańskim, a później drugim po Płocku miastem (lokacje: książęca 1257, biskupia ok. 1339) rezydencjonalnym biskupów płockich nad Narwią i wchodził w skład dużego kompleksu dóbr ziemskich w widłach Bugu i Narwi. Początkowo osada zw. Suchodolskiem była rozplanowana na południe od dzisiejszego centrum (tzw. Stare Miasto z późniejszym parafialnym kościołem Najśw. Marii Panny z ok. 1560 r.), przed 1380 r. przeniesiona i lokowana na wyspie otoczonej rozlewiskami Narwi, która obszarem obejmowała też dawny gród (późniejszy zamek biskupi), rynek z ratuszem i zabudową mieszczańską oraz kolegiatę.

Zamek biskupi założony we południowo-wschodniej części wyspy, w pobliżu dawnego brodu, później przeprawy mostowej przez Narew, na wysokim, sztucznym kopcu, w miejscu dawnego grodu książęcego, potem kasztelańskiego. Pierwsze ślady archeologiczne drewnianej zabudowy pochodziły z XIII w., obwarowania drewniano-ziemne zniszczone przez Litwinów kolejno w latach 1324, 1337 i 1386. Budowa pierwszego murowanego, jednotraktowego budynku w zachodniej części – Domu Małego – z fundacji biskupa płockiego Pawła Giżyckiego (rządy: 1439-1463), założyciela kolegium kanoników i murowanej świątyni kolegiackiej. Uzupełniono go o czworoboczną, wymurowaną z kamieni polodowcowych, wieżę. W XVI w. kolejni infułaci: Rafał Leszczyński (1523-1527), Andrzej Krzycki (1527-1535) i Jędrzej Noskowski (1546-1567), nadali temu założeniu cechy renesansu i wzniesli od północnego zachodu nowy Dom Wielki – podpiwniczony, dwukondygnacyjny, z salami paradnymi na *piano nobile*. Za Piotra Myszkowskiego (1567-1577) założono pod zamkiem regularne ogrody w typie włoskim, z pawilonem letnim. Henryk Firlej (1618-1624) sfinansował budowę masywnego mostu arkadowego i nowego wjazdu, przed 1640 r. z donacji bpa Stanisława Łubieńskiego powstały polichromie w kaplicy, pędzla miejscowego malarza – Jana Rostwoskiego. W latach 1655-1657 Szwedzi zdewastowali rezydencję, następnie na dłużej opuszczoną. Generalną odbudowę i renowację przeprowadzono dopiero na przełomie XVII i XVIII w. z inicjatywy kolejnych biskupów z rodziny Załuskich herbu Junosza: Andrzeja Chryzostoma (1692-1699) i Ludwika Bartłomieja (1699-1721). Z tego okresu pochodzi nowy wystrój powiększonego Domu Małego z usytuowanymi na piętrze dwoma wnętrzami oficjalnymi: Salą Rady (Jadalną?) i kaplicą z wykuszem na ołtarz, w których dojrzałobarokowe stiukatury i zachowane częściowo malatury ścienne. Na elewacji zachodniej wieży fragmenty tynku z prostymi podziałami rustyki, na elewacji wschodniej Domu Wielkiego (obecnie ukryta pod współczesnymi arkadami krużganka) odkrywka oryginalnej elewacji ceglanej z wyprawką tynkową.

Przekształcenia, remonty, konserwacje

Pod koniec XVIII w. biskup Hilary Szembek sfinansował nową, wczesnoklasycystyczną fasadę i oprawę wieżową mostu arkadowego, wznosił także parterowe skrzydło wschodnie. Uszkodzony 1807 w trakcie bitwy pod Pułtuskim, do 1815 r. służył jako lazaret wojskowy, w tym okresie silnie zdewastowany. Odbudowany 1817-1824 z inicjatywy biskupa Adama Michała Prażmowskiego, wg koncepcji arch. Antoniego Piotrowskiego, budowniczego powiatu przasnyskiego. Zniszczenia z pożaru 1841 r. usunięte do 1855 r., wtedy opuszczony przez władzę kościelną, 1866 r. przejęty przez administrację carską z przeznaczeniem na szpital wojskowy. W latach 1918-1975 siedziba władz powiatowych, wtedy liczne modernizacje wewnątrz na biura; 1940-1944 nadbudowa skrzydła wschodniego o piętro przez władze niemieckie. W 1945 r. pożar, ponownie odbudowany. Po decyzji władz o przekształceniu na Dom Polonii, w latach 1975-1990 prace modernizacyjne i przebudowa na cele hotelarskie i restauracyjne (proj. arch. Halina Kossuth i Wanda Graban, wyk. PKZ Warszawa) – wtedy poczynione badania sondażowe i odkrywki architektoniczne (1976-1985, kier. Henryk Siuder) oraz zabezpieczenie i profesjonalna konserwacja stiukatur i polichromii w Sali Rady i Kaplicy (1979 demontaż, kier. Krzysztof Dąbrowski; 1987 konserwacja i montaż, wyk. Izabela Malczewska i Krzysztof Kudelski).

Kompozycja / układ

Faza I – skrzydło zachodnie, wieża, piętro, elewacja frontowa (zachodnia), odkrywka fragmentu pierwotnego muru ceglanego z pasem blendy i wyprawką tynkową z boniowaniem (kolor czerwony); skrzydło zachodnie, dawny Dom Wielki, parter, elewacja wschodnia, odkrywka architektoniczna muru ceglanego z oryginalną wyprawką tynkową z rytymi podziałami.

Faza II – skrzydło zachodnie, dawny Dom Mały, piętro, Sala Rady (Jadalna?), na planie prostokąta, ściany i strop na fasacie, dekoracja stiukatorsko-freskowa pasa górnego oraz pola w otoku stropu, wszystkie ujęte profilowanymi gzymsami. W pasie ściennym w dłuższych bokach, na szarawym tle szeregi kroczących puttów podnoszących girlandę owocowo-kwiatową w tonacji ugrowej, w krótszych – tła z wydłużonych, ugrowych plastrów miodu, na osi podwieszane w trzech punktach czerwone tkaniny. W otok stropu sześć prostokątnych płyt (w dłuższych bokach po dwie, w krótszych – po jednej, na osi) rozdzielone kompozycjami stiukatorskimi, odpowiednio: na tle z czarnych i szarych rombów czerwone tkaniny podwieszane w dwóch punktach, pod nimi koliste medaliony z imitacją reliefów w brązie / spiżu, z kompozycjami emblematycznymi z głównym motywem owcy / jagnięcia – godła herbowego Junosza; na błękitnych tłach – od południa dwie gałązki zielonej palmy przewiązane czerwoną wstążką z kokardą, od północy dwie połączone gałązki dębu z żółędziami.

Skrzydło zachodnie, dawny Dom Mały, piętro, Kaplica biskupia, na planie prostokąta zbliżonego do kwadratu z węższym, prostokątnym wykuszem na ołtarz, strop zwierciadlany, dzielony profilowanymi gzymsami, z owalnym polem centralnym z wtórnie wymalowanymi obłokami, w bocznych splotach cztery sceny, w dłuższych – kwadratowe z bocznymi występami półkolistymi, w węższych – owalnymi, między nimi układy plecionkowe z wici akantu z wielopłatkowymi kwiatami. W polach ujęte w pozach półleżących wśród obłoków w $\frac{3}{4}$ w lewo lub prawo barwnymi przedstawienia cnót kardynalnych: od północny Fortitudo w zbroi i hełmie z kolumną i mieczem, obok krokodyl i putto z tarczą z krzyżem i palmą, od południa – Iustitii z wagą i kadyceuszem, wokół ulatujące aniołki: koronujący i dwa z faszces / różgami liktorskimi z toporem, od wschodu – rozmyślającej Prudentii z lusterkiem oraz puttem z węzami, od zachodu – Temperantii z wędzidłem i palmą, ulatującym puttem i wielbłądem.

Ikonografia

Faza I – typowe podziały elewacyjne, mające imitować rustykę / boniowanie kamienne.

Faza II – Sala Rady (Jadalna?): program ideowo-treściowy skupiony wokół alegorycznej gloryfikacji rodu Załuskich, identyfikowanych pod postacią ich godła herbowego Junosza – baranka / jagnięcia. Zamiar ten zrealizowano za pomocą środków barokowego malarstwa włoskiego, wg tradycji rzymskiej (motyw *quadro riportato*, tu w formie imitujących dyski brązowe *all'antica* przedstawień emblematycznych z imago i lemmą, wszystkich odnoszących się do tego symbolu. Program wywyższenia / apoteozy rodu wsparto ponadto typowymi elementami ikonografii: paludamentem, palmami i dębowymi gałązkami chwały i heroicznej sławy; Kaplica: pierwotny program niemożliwy do zrekonstruowania wskutek likwidacji ołtarza i zniszczenia ozdób w wykuszu i na ścianach. Zestawienie

cnót kardynalnych na stropie zwierciadlanym wycinkowo można zinterpretować jako prezentację wytycznych moralnych i wskazań drogi do duchowej doskonałości dla uczestniczących tutaj w praktykach religijnych osób. Na stropie wykusza, w przestrzeni ołtarzowej, program ww. cnót mogły uzupełniać wyobrażenia cnót boskich: Fides, Spes i Caritas.

Analiza formalno-stylistyczna

Faza I – brak

Faza II – dekoracje barokowe obu wnętrz paradnych zamku biskupiego w Pułtuskach z przełomu XVII i XVIII w. nie zostały dotąd włączone do badań nad środowiskiem artystycznym Warszawy i Mazowsza tego czasu. Tymczasem poza zespołem pokoi pary królewskiej Jana III Sobieskiego i Marii Kazimiery d'Arquien del La Grange w Wilanowie (1683-1696) oraz trzema wnętrzami prywatnego apartamentu Franciszka Bielińskiego w dawnej willi w Otwocku Starym (przed 1695) jest to jedyny taki zachowany zespół z tego czasu. Mimo poważnych ingerencji konserwatorskich, połączonych ze scaleniem partii oryginalnych z odtwarzanymi / nowo kreowanymi (najwięcej pierwotnej materii zachowało się w postaciach Iustitii i Temperantii) można ocenić, że kompozycje i ogólny modelunek szat postaci nie uległ zmianom. Wśród elementów charakterystycznych należy wymienić obecny na stropie Sali Rady (Jadalnej?) zespół sześciu reliefowych medalionów imitujących antyczne clipeusy z brązu. Zbliżone rozwiązanie zaproponowali odpowiednio Augustyn Wincenty Locci i Tilman van Gameren w dekoracji freskowej elewacji ogrodowej i faset sypialni pary monarszej w Wilanowie oraz sklepień bernardyńskiego kościoła-mauzoleum Stanisława Herakliusza Lubomirskiego na Czerniakowie (1688, wyk. Francesco Antonio Giorgioli z Meride w Ticino).

Źródła i literatura przedmiotu

J. Wybowski, *Malowidła i sztukaterie sufitów dwu sal I Pieta Zamku w Pułtuskach (zabezpieczenia i transfery)*, PKZ Warszawa 1980.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska i J. Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbior., Warszawa 1999, s. 93-94, fig. 57, 58, 151, 152.

Fotografie:

Pułtusk, zamek biskupów płockich, dawny Dom Mały, piętro, Sala Rady (Jadalna?), widok ogólny, strop na fasacie, polichromia i sztukaterie, XVII/XVIII w., fresk, wyk. barokowy malarz z Warszawy lub Płocka (?), fot. MW, 2019

Pułtusk, zamek biskupów płockich, dawny Dom Mały, piętro, Sala Rady (Jadalna?), strop na fasacie, scena emblematyczna, polichromia i sztukaterie, XVII/XVIII w., fresk, wyk. barokowy malarz z Warszawy lub Płocka (?), fot. MW, 2019

Pułtusk, zamek biskupów płockich, dawny Dom Mały, piętro, kaplica, strop zwierciadlany, widok ogólny, sztukaterie i freski, XVII/XVIII w., fresk, wyk. barokowy malarz z Warszawy lub Płocka (?), fot. MW, 2019

Pułtusk, zamek biskupów plockich, dawny Dom Mały, piętro, kaplica, strop zwierciadlany, pole z przedstawieniem Justitii, fresk, XVII/XVIII w., fresk, wyk. barokowy malarz z Warszawy lub Płocka (?), fot. MW, 2019

Pułtusk, zamek biskupów plockich, dawny Dom Mały, piętro, kaplica, strop zwierciadlany, pole z wyobrażeniem Temperantii, fresk, XVII/XVIII w., fresk, wyk. barokowy malarz z Warszawy lub Płocka (?), fot. MW, 2019